

УДК 811.161.2'373.7

Кірілкова Н. В.

ФРАЗЕОЛОГІЯ ПІВДЕННОВОЛИНСЬКИХ ГОВІРОК

Діалектна фразеологія дає можливість спостерігати різні семантичні процеси. Серед них – диференціація значень, відображення російської, єврейської, старослов'янської вимови, заміна компонентів паронімами, інші трансформації. Причини та форми таких заміни – предмет статті. Дослідження проводилося на матеріалі південноволинських говірок.

Ключові слова: фразеологія, семантичні процеси, заміна компонентів, говірки Південної Волині.

Диалектная фразеология дает возможности наблюдать различные семантические процессы. Среди них – дифференциация значений, отображение русского, еврейского, старославянского произношения, замена компонентов паронимами, другие трансформации. Причины и формы таких замен – предмет анализа статьи. Исследование проводилось на материале южноволынского диалекта.

Ключевые слова: фразеология Южной Волини, семантические процессы, замена компонентов.

Dialect idioms give possibility to watch different semantic processes. Among them it is possible to find the same idioms with different meanings, reflecting Russian, Polish, Old Slavonic and some others languages pronouncing in special meanings, substitution components by paronym, some others transformations. The reasons and forms of such substitutions are analyses in this article. The investigation is basing on South Volyn dialect material, which gathered in idioms vocabulary by author.

Key words: phraseology, semantic process, substitution of components, South Volyn dialects.

Упродовж половини тисячоліття південна Волинь була осередком української культури. Це справило велетенський, “поки що не оцінений вплив на формування культурної ідентичності та національної самосвідомості українців” [3]. Укладання діалектних фразеологічних словників залишається актуальним завданням. Зокрема у вітчизняному мовознавстві відчувається брак досліджень з фразеології південноволинських говірок української мови як цілісної системи. Цьому певною мірою сприяє сучасний адміністративно-територіальний поділ. Смуга південноволинських говірок простяглася від польського кордону на схід до річки Рось, охоплюючи південні райони Волинської, Рівненської, Житомирської та північні Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Вінницької областей. Створення навіть словника диференційованого типу пов'язано із значними труднощами, проте найважливішим у цій справі для волинян - відчувати себе спільнотою, яка має індивідуальні і тільки їй притаманні риси. У деяких діалектних словниках ці землі засвідчено як прилеглі території. Зокрема дослідження Григорія Аркушина має назву “Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки Західного Полісся та західної частини Волині” (Люблін; Луцьк, 2004), Галини Доброльози – “Фразеологічний словник говірок Житомирщини” (Житомир, 2010) тощо. Багато південноволинських рис знаходимо в академічному Словнику фразеологізмів української мови (Київ, 2008), який відображає авторське вживання узуальних одиниць. Вважаємо за необхідне в галузі діалектної фразеографії виокремити та ідентифікувати Південну Волинь.

Пропонована стаття – це спостереження над матеріалами до словника диференційного типу, який містить фразеологію, що не увійшла до основного складу

української мови з певних причин: 1) не потрапила до літературних творів; 2) не українська; 3) містить вульгарні, лайливі компоненти. Для зіставлення було обрано “Словник фразеологізмів української мови”. Укладачі В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко (К. : Наук. думка, 2008, далі – СФУМ).

Зібрані автором матеріали – одиниці, які 1) не засвідчені лексико- і фразеографічними працями літературної мови: *піти за свояками* (Дубно); *піти норчака* (Вілія Остр.); *як з кобилою в болоті* (поговорив) (Вільгор Гощ.); *як у діда в торбі* (Косиківці Новоуш. Хм.); 2) відрізняються від фіксованих у нормативних працях фразеологічних одиниць (ФО) семантикою чи формальними ознаками, зокрема а) компонентним складом: *вуж голову не встромить* (пор. СФУМ *вуж не пролізе*); *дивитися звіром* (пор. у СФУМ *дивитися вовком*); *обіцяти гори-долини* (пор. у СФУМ *обіцяти золоті гори*); б) формою компонентів усталених висловів: *язик чешеться* (пор. у СФУМ *чесати язика*); *побити горшки* (пор. у СФУМ *розбити (побити) глек (глека, горицук, горицка, макітру)*); в) семантикою: *простягати руки* – ‘бити’ (пор. у СФУМ 1. ‘намагатися заволодіти чим-небудь’ 2. ‘жебракувати, просити милостиню’); *горіти в руках* – ‘псувати, ламати’ (пор. у СФУМ ‘виконується, здійснюється і т. ін. успішно, швидко’).

Додаткові конотації ФО створені також шляхом фонетичних варіацій, які, на нашу думку, повинні бути фіксовані діалектними словниками. Прийнято вважати росіянізми негативним впливом російської мови. У досліджуваних говірках у складі ФО також трапляються компоненти, які вимовляються по-російськи: *картина Репіна “Пріплилі”*, *багатенький Буратіно*, *Бобік здох* тощо. Звинуватити мешканців сіл Південної Рівненщини в незнанні української мови – нонсенс. У районних центрах українська мова, безумовно, пріоритетна, російська – знана. Пародіюється не тільки офіційна вимова, а й просторічна російська вимова: *пальці веяром* (Вілія Остр.), *доїсти до нету* (Вілія Остр.). На користь нашої думки свідчить і той факт, що трапляються усталені сполуки, у яких дотримуються польські вимови: *поряд із і ні туди і ні сюди є ні тенди ні сенди* (Острог), де мовцями зумисне збережено фонемосполучення [ен] на місці польського [є]. Загальновідомий фразеологізм *як церковна миша* зі значенням ‘дуже бідний’ на досліджуваній території засвідчуємо у варіантах *як сусідська миша* (Почапки Остр.) і *як костельна миша* (Радивилів). Тут розвинене уявлення про те, що в сусідів гірше, ніж у себе. У такий же спосіб вимовляється *холера ясна* (Бугрин Гощ.) тощо. В усталеному вислові *ру* (Повча Дуб.) польське наголошування компонентів, що підтримується римою. У деяких випадках цій самій меті слугує проривний [г]. Також у південноволинських говірках простежується певне зіставлення своєї вимови з особливостями вимови поліщуків, наприклад, *артист погорєлого театру*. Зібраний матеріал дає приклади трансформації єврейських ФО: *мишигін голъц* (Залісся Полон. Хм.), *як Мишигін* (Косиківці Новоуш. Хм.), *тьотушка мишигана* (Олексин Рівн.). У деяких ФО зберігається старослов’янська вимова: *на веки вечні, амініь; святая тройца* (Вілія Остр.). Отже, російська вимова окремих компонентів ФО, як і польська, старослов’янська, єврейська, є джерелом додаткової конотації і має характер пародіювання вимови когось недотепного або несимпатичного, зарозумілого, не такого, як усі. На нашу думку, це не нехтування своєю мовою, а виявлення обізнаності на побутовому рівні з мовленням меншин, які проживають поруч із українцями. У контексті з’являється додаткове конотативне значення – ‘як сказали б поляки (росіяни, євреї) з цього приводу’. Отже, з вищеназваних міркувань уважаємо за потрібне в діалектному словнику фіксувати конотативні фонетичні варіанти.

У вітчизняному мовознавстві останніх десятиліть діалектна фразеологія стала об’єктом вивчення багатьох дослідників. Створено оригінальні фразеологічні словники, ведеться опис діалектної фразеології окремих мовних регіонів, зафіксовано відмінності говіркових ФО. Ці дослідження продемонстрували, що варіювання фразеології в ареальній проекції можна простежити на кількох рівнях: семантичному, фонетичному,

морфологічному, синтаксичному, лексичному. Але релевантною для фразеологічного рівня є лише лексична варіантність, яка є головним об'єктом аналізу в рамках методу структурно-семантичного моделювання [1, с. 3]. Проблематику подібного дослідження докладно проаналізовано В. Мосієнком, який дійшов висновку, що фразеоглосу треба описувати як структурно-семантичну модель. Особливе значення має ретельний опис різноманітних лексичних варіантів фразеологічних одиниць [2, с. 40].

Ареальна характеристика фразеологічних говірок Південної Волині в синхронії демонструє різного характеру варіантність:

- заміна одного з компонентів словом-синонімом: *грюкати (грюкнути, гримнути, брязнути) дверима*;

- заміна словом одного предметного ряду: *на індійську (китайську) Паску; Америку (Москву) побачити; діставати з рукава (з-під поли), кіт не качався (валявся); напихати мацька (воло)*;

- заміна одного з компонентів словом-антонімом: *як прив'язаний (спущений) собака*;

- заміна відповідником, що має іншу конотацію: *вигнати як паршивого (сирливого) кота; на соплях (на волосинці) висіти*;

- розширення і звуження числа компонентів: *плести дуба з гияками – плести смаленого дуба*.

Привертає увагу варіантність ФО із компонентами-паронімами. Це явище є частотним в говірковій фразеології, проте досі не вивченим. Заміна компонента фразеологізму паронімом зумовлена такими факторами:

- бажанням мовців усунути незрозуміле слово, оновити внутрішню форму ФО, зробити її прозорою, зрештою, умотивувати фразеологізм;

- з метою зняти не відповідну до ситуації мовлення експресію вислову або, навпаки, посилити її, оскільки загальновідома форма вже не видається цікавою;

- заміною лайливого або вульгарного слова загальноприйнятим відповідником, проте таким, який би асоціювався із заміненним.

Відомо, що кожна мова перебуває у стані безперервних змін. Немає в ній явищ, які б не змінювалися. Розвиток живої мови є формою її існування. Компоненти ФО непрозорої етимології замінюються на близькі за звучанням, проте співвідносні із загальноновживаними лексемами. До усталеного вислову (*високий*) як *драбинчак* є варіант (*високий*) як *драбиняк*. Обидва слова і *драбинчак* мотивуються іменником *драбина*. Проте, якщо *драбинчак* пояснюють як 'дуже висока драбина', то *драбиняк* – це 'віз, що має ребристі боковини'.

Полькин характер і *польський характер* зі значенням 'хтось нестриманий, дратівливий' – варіанти ФО, у яких компоненти *польський* і *полькин* – пароніми. Проте *поляк* є скороченою формою із польського *poljanin*, первісно – 'житель полів', давньої польської племенної назви, що зводиться до праслов'янського *polje*. *Поліна* – з латинського *Paulina* (~*Pauline*); інше тлумачення споріднених варіантів – Аполлінарія – пояснює Словник українських імен І. І. Трійняка [4].

Фразеологізм *дати пьори* – у говірках Південної Рівненщини відомий у варіантах: *дати пьорки, дати пьори, дати тьорки* і означає 'висварити', 'допекти' (Острог, Повча Дуб.), у деяких селах, зокрема у говірці с. Вільгір Гошанського району – 'тікати'. Мовці не можуть пояснити значення компонентів *пьори, пьорки*. Гіпотетично пов'язують їх зі словом *перо* (пор., *аж пір'я летить* або *як півні чубляться, ні пуху ні пера* тощо). У розмовній мові є слово *перти* зі значенням 'іти', 'тікати', проте тут найвірогідніше маємо розвиток семантики фразеологізму за схемою *причина – наслідок*: 'висварити' – 'допекти' – 'змусити відступити'. Молодь уживає усталений вираз *дати тьорки*, мотивуючи його механічною обробкою чогось (пор. *знімати стружку*).

Узуальна конотація фразеологічних одиниць усталилася в мові, є

загальнозрозумілою і загальноповживаною, вона стала нормою. У результаті виникає оказіональна конотація, якщо вона вдала і вчасна, то закріплюється в мові. Цій меті не обов'язково слугують пароніми – найчастіше співвідносні слова, іноді навіть антоніми. Заміна компонента ФО більш експресивним відповідником загалом властива говірковій фразеології. Спостерігається прагнення своєрідно розважитися, добираючи цікаві порівняння, дошкульні вислови. Так, у досліджуваних говірках побутує усталений вислів *сидіти камінцем (каменем)* про рослину, яка погано росте, не цвіте тощо. Носії говірки с. Вілія Острозького району на Рівненщині, сміючись, повідомили, що вони кажуть *сидить капцем*.

У діалектній мові є чимало ФО з лайливими і вульгарними компонентами. В усталених сполуках вони часто виконують синтаксичну функцію додатків чи обставин, через що їх можна принагідно усунути. Своєрідна розвага мовців замінити такий компонент паронімом (*як до неба рачки* – ‘далеко’ (Торговиця Млин.); *труситься як жид на купині* – ‘шкодувати щось дати’ (Бугрин Гош.); *під покосом в сіно носом* – ‘нікуди не поїхати’ (Мала Мощаниця Здолб.); *як два пальці об асфальт* – ‘легко, завиграшки’ (Пашева Демид.)). Паронім викликає асоціацію із лайливим словом.

Відчутні суттєві семантичні зрушення ФО у сусідніх говірках, через що вважаємо за потрібне охарактеризувати виявлені шляхи розвитку значень.

1. Переосмислюються обрядові фразеологізми. Зокрема весільні звичаї, означені усталеними сполуками: *рушники засилати, спекти коровай*. У риторичному запитанні, зверненому до примхливої неблаганної людини, обрядові фразеологізми набувають значення чогось безглузлого, а отже, – ‘не знати, як вблагати, випросити щось’. В обряді – це вияв пошани, поза обрядом – глум. Вислови релігійного походження переосмислюють у побутовому ключі: *на віки вічні амінь; чудо в пір'ях; святая трійця* тощо. Ці сполуки із високого конфесійного стилю потрапили в розмовний і, відповідно, змінили конотацію. На відміну від першоджерела, ідеться не про святість, а про гріховність людську. Подібного переосмислення зазнають усталені сполуки із компонентами-запозиченнями (*фунт ізюму*).

2. Найбільш частотною є зміна семантики ФО за схемою *причина – наслідок*. Такі модифікації значення можуть функціонувати в говірці одночасно або диференційовано в просторі: ‘дурний’ – ‘сказав нерозумне’ (з *дуба внав*); ‘висварити’ – ‘допекти’ (*вивернути кожуха*); ‘нерозумний’ – ‘щирий, занадто відвертий’ (*як двері*); ‘хворий’ – ‘бідний’ (*тонко прясти*) і т. ін. Розвиток семантики за цією схемою може призвести до утворення протилежного значення: ‘прокльон за злі вчинки’ – ‘прохання допомогти зробити щось добре’ (*рука не відсохне*); ‘багато’ – ‘мало’ (*хоч грім бий*).

3. Причиною диференціації значень може бути різний рівень абстракції усталеної сполуки: *робити з козла барабана* – ‘робити щось неякісне’ і ‘обманювати когось’; *мати товсту шкіру* – ‘не відчувати холоду’ і ‘не відчувати чийхось емоцій, переживань’; *як скло* – ‘чистий’ і ‘тверезий (морально чистий)’; *лапу смоктати* – ‘бути голодним’ і ‘залишитися без зиску’. Трапляються сполуки-евфемізми (з прямим значенням слів-компонентів) і метафори на основі цієї ж сполуки, наприклад, *черви їдять* – ‘бути мертвим’ і ‘заздрити’.

4. Про звуження значення ФО можна говорити лише з певною мірою вірогідності, оскільки для певності потрібні діахронічні дослідження, наприклад, *тримати свічку* – ‘бути свідком’ і ‘бути свідком подружньої зради’.

5. Указівка на подібні чи схожі жести, що лежать в основі фразеологізму і можуть мати різне значення: *простягати руки* – ‘бити’, ‘красти’, ‘просити’.

6. Суміжні, взаємопов'язані у свідомості людській поняття є різними значеннями фразеологізму: *тріпати нерви* – ‘дратуватися’, ‘хвилюватися, непокоїтися’; *як часи* – ‘в один і той самий час’ і ‘без запізнь’.

7. Мовцями спостерігаються різні аспекти ситуації, засвідченої усталеною сполукою: *в бумажці (папірці) завертати (завивати)* – ‘приховувати’ і ‘просто’.

8. Явище контамінації ФО на основі спільних компонентів: *наступати на хвіст* – ‘дошкуляти’ і, за аналогією до *наступати на п’яти*, – ‘наздоганяти’.

Народна фразеологія якнайкраще дає уявлення про самих носіїв говірок, оскільки відбувається переназивання явищ реальної дійсності, розкриття їхньої сутності, оцінка через порівняння. Багатий арсенал усталених формул мовець переймає разом із конотаціями – особливістю сприйняття навколишньої дійсності. Так, наприклад, усталена сполука *добрий хазяїн і собаки не вижене* вживається на означення поганої погоди – дощової і холодної. Проте в самому вислові закладено інформацію про те, що людина повинна потурбуватися і про собаку – охоронця свого майна. Саме таку людину називають *добрим хазяїном*.

Диференційований словник не може дати повної уяви про мовну картину світу південних волинян: більша частина усталених сполук увійшла до загальної скарбниці – літературної мови. Проте залишилося ще багато незафіксованого, настільки буденного і звичайного. Усе це штрихи до мовленнєвого, психологічного, емоційного, культурного портрету.

Позначки *Терн.* – Тернопільська, *Хм.* – Хмельницька, *Жит.* – Житомирська області.

Демид. – Демидівський р-н;

Дуб. – Дубнівський р-н;

Гоц. – Гощанський р-н;

Збаразьк. – Збаразький р-н;

Здолб. – Здолбунівський р-н;

Корець. – Корецький р-н;

Кремен. – Кременецький р-н;

Млин. – Млинівський р-н;

Новоуш. – Новоушицький р-н;

Остр. – Острозький р-н;

Полон. – Полонський р-н;

Рад. – Радивилівський р-н;

Рівн. – Рівненський р-н;

Рокитн. – Рокитнівський р-н.

Література:

1. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : Око, 1966. – 160 с.
2. Мокиєнко В. М. Проблемы ареального описания восточнославянской фразеологии / В. М. Мокиєнко // Сравнительно-типологические исследования славянских языков и литератур. – Л., 1983. – С. 40–53.
3. Синюк С. Книжність княжої Волині / Сергій Синюк // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам’ятка української національної культури. – Ізяслав ; Острог. – С. 12–22.
4. Трійняк І. І. Словник українських імен / І. І. Трійняк. – К. : Довіра, 2005.